

Różnorodne perspektywy włączenia społecznego: wyniki badania *scoping review* polskich innowacji społecznych

ALICJA KOPERSKA

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Katedra Pracy i Polityki Społecznej

Rozwój gospodarczy, mimo ogromu korzyści, prowadzi również do powstawania nowych form marginalizacji społecznej oraz do pojawienia się nowych potrzeb w obrębie włączenia. W odpowiedzi na potrzebę aktualizowania wiedzy o tym, co jest społecznie postrzegane jako wykluczenie, niniejszy artykuł prezentuje *scoping review*, którego celem jest zbadanie, jak innowatorzy społeczni, działający w ramach Inkubatorów Innowacji Społecznych finansowanych ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, dyskutują o włączeniu i wykluczeniu społecznym. Przegląd rozszerza debatę na temat definicji tego zjawiska oraz upowszechnia wiedzę o tym, jak innowacje społeczne przyczyniają się do budowania bardziej inkluzywnego społeczeństwa. Wyniki badania wskazują na trzy główne typy narracji na temat włączenia społecznego: innowatorzy postrzegają je w kontekście marginalizacji wybranych grup, relacji wynikających z ich pozycji społecznej oraz przez pryzmat posiadanych więzi społecznych. Innowatorzy zauważają istnienie grup i przejawów wykluczenia, które często pozostają niezauważone lub niedoceniane w strategicznych dokumentach rządowych oraz pracach naukowych, co podkreśla potrzebę szerszego ujęcia i identyfikacji zagadnień wymagających interwencji.

Słowa kluczowe: włączenie społeczne, innowacje społeczne, *scoping review*, marginalizacja, wykluczenie społeczne

Kody klasyfikacji JEL: O31, O35, Z18

Wprowadzenie

Integracja społeczna, włączenie i uczestnictwo są uznawane za istotne cele polityki społecznej w wielu krajach (Officer, Groce, 2009). Zjawisko wykluczenia społecznego, mimo swojej popularności zarówno w mediach, jak i literaturze naukowej, nadal budzi liczne kontrowersje interpretacyjne. Rozwój gospodarczy i społeczny, mimo swoich wielu korzyści, prowadzi też do powstawania nowych form marginalizacji społecznej oraz do pojawienia się nowych potrzeb w zakresie włączenia społecznego (Ahmed i in., 2020). Niniejszy artykuł koncentruje się na analizie narracji dotyczącej tej problematyki i podejmuje namysł nad nowymi sposobami rozumienia pojęć włączenia i wykluczenia społecznego.

Termin „wykluczenie społeczne” zyskał w ostatnich dekadach na popularności. Stał się narzędziem zarówno dla polityków, jak i mediów do opisywania różnorodnych problemów społecznych. Pomimo jego szerokiego zastosowania, istnieje znaczna rozbieżność między jego potocznym rozumieniem a naukowymi interpretacjami. Pojęcie to, używane zamiennie z terminem „ekskluzja społeczna”, jest odpowiednikiem angielskiego zwrotu *social exclusion*. W języku angielskim jednak – w odróżnieniu od polskiego – istnieje terminologiczna symetria pomiędzy zwrotem *social exclusion*, określającym pewien katalog problemów, a *social inclusion* odnoszącym się do metod ich rozwiązywania (Żukowski, 2010).

Popularność pojęcia wykluczenia społecznego można częściowo przypisać jego politycznej poprawności. Termin ten, mniej obciążony negatywnymi konotacjami niż „ubóstwo” czy „marginalizacja”, jest chętnie wykorzystywany w dokumentach i dyskusjach politycznych. Istotną rolę w popularyzacji koncepcji wykluczenia społecznego odegrała Unia Europejska. Od lat 80. XX wieku pojęcie to pojawia się w dokumentach unijnych. Strategia UE w zakresie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu obejmuje zarówno aspekty polityki zatrudnienia, jak i integracji społecznej. Znajduje to odzwierciedlenie w wielu dokumentach, w tym w traktatach – kluczowych aktach fundacyjnych wspólnoty, m.in. w „Strategii Lizbońskiej” (Jacobi i in., 2017). Istnieją również poświęcone tylko temu tematowi szczegółowe plany działania, aktualnie jest to „Plan działania na rzecz włączenia społecznego i różnorodności na lata 2023–2024”. Jest to dokument, który swoim zasięgiem obejmuje stosunkowo krótki okres, co jest celowym zabiegiem służącym zwiększeniu elastyczności i zdolności dostosowania do dynamicznie zmieniającego się otoczenia.

Między innymi w związku z upolitycznieniem pojęcia wykluczenia społecznego, w niektórych kręgach naukowych postuluje się powrót do bardziej tradycyjnych koncepcji, które oferują głębsze zrozumienie procesów marginalizacji. Odrzucenie tego

terminu na rzecz bardziej specyficznych koncepcji wynika z chęci precyzyjniejszego opisu mechanizmów marginalizacji w społeczeństwach współczesnych (Officer, Groce, 2009). Wśród niektórych konkurencyjnych koncepcji można by wymienić dezafiliację społeczną Roberta Castela. Odnosi się ona do procesu, w którym jednostki stopniowo tracą więzi z instytucjami społecznymi, np. rodziną, pracą czy systemem zabezpieczenia społecznego. Według Castela dezafiliacja jest dynamicznym procesem, który prowadzi do marginalizacji poprzez utratę statusu społecznego i ekonomicznego, a także alienację od społeczeństwa (Castel, 2003). Innym przykładem pojęcia bliskiego wykluczeniu jest dyskwalifikacja społeczna, zaproponowana przez Serge'a Paugama. Koncentruje się ona na sposobie, w jaki społeczeństwo etykietuje i marginalizuje jednostki, które nie spełniają określonych norm społecznych. Paugam wyróżnia trzy fazy dyskwalifikacji: kruchość, zależność i odrzucenie – są to następujące po sobie etapy, przez które przechodzą jednostki tracąc społeczne uznanie i wsparcie ekonomiczne (Paugam, 1996).

Bezpośrednio do wykluczenia odnosi się natomiast Hilary Silver. Analizuje ona wykluczenie społeczne wielowymiarowo, odnosząc je do kluczowych teorii dotyczących społeczeństwa i państwa. Przekonuje, że żadna jednostka nie jest jednocześnie całkowicie wykluczona lub włączona. Uważa natomiast, że ludzie są włączeni w niektórych aspektach, a w innych wykluczeni, na przykład osoby starsze tworzą swoje własne stowarzyszenia, z których młodzież jest wykluczona. Według Silver wykluczenie społeczne może być analizowane w kontekście trzech paradygmatów: solidarności, specjalizacji i monopolu. Według pierwszego z nich wykluczenie wynika z zerwania więzi społecznych między jednostką a społeczeństwem. Ma to charakter bardziej kulturowy i moralny, niż ekonomiczny. W paradygmacie specjalizacji wykluczenie jest efektem postępującego zróżnicowania społecznego i ekonomicznego oraz podziału pracy. Prowadzi to do ograniczenia możliwości uczestnictwa jednostek w wymianie społecznej. Paradygmat monopolu prezentuje natomiast wykluczenie społeczne jako wynik procesu wyłaniania się monopolistycznych grup, które uzyskują z czasem coraz większy dostęp do zasobów. Prowadzi to do marginalizacji jednostek spoza tych grup (Silver, 1995).

Inną koncepcję przyczyn stanowiących podłoże wykluczenia społecznego proponuje Ruth Levitas. Wyróżnia ona trzy główne jego źródła: procesy redystrybucji, reintegracji oraz moralizujące. Kiedy mowa o procesach redystrybucyjnych, wykluczenie rozumieć należy w kontekście braku zasobów niezbędnych do pełnego uczestnictwa w społeczeństwie. Główną miarą jest tu bowiem ubóstwo dochodowe. Podejście reintegracyjne koncentruje się na wykluczeniu wynikającym z pozostawiania poza rynkiem pracy, grupą wykluczoną są więc osoby bezrobotne, zagrożone utratą pracy, pracujące poniżej kwalifikacji, zmieniające zawód i szereg innych. Procesy umoralniające

z kolei odnoszą się do pojęcia *underclass* i wiążą wykluczenie z deficytami w zachowaniach i postawach reprezentantów niektórych grup społecznych, np. z wyuczoną bezradnością czy uzależnieniem od instytucji pomocowych (Levitas, 2005).

Metodyka badania

W odpowiedzi na potrzebę aktualizowania wiedzy o tym, co społecznie postrzegane jest jako wykluczenie i włączenie, niniejszy artykuł prezentuje *scoping review*, którego celem jest zbadanie, jak innowatorzy społeczni, działający w ramach Inkubatorów Innowacji Społecznych finansowanych ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, dyskutują o włączeniu i wykluczeniu społecznym, jego przyczynach, problemach, znaczeniach i jakie proponują rozwiązania. Metoda zastosowana w tym badaniu opiera się na procedurze przeglądu typu *scoping review* (w języku polskim – przegląd zakresu literatury). Jest to stosunkowo nowa propozycja metodologiczna, ceniona za swoje zalety przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Jest stosowana w badaniach nad rolnictwem, środowiskiem, inżynierią procesową, ale też usługami publicznymi – w tym edukacją, mieszkalnictwem i ochroną zdrowia (Anderson i in., 2008). Stąd uznano ją za użyteczną w badaniu innowacji społecznych wdrażanych dzięki udziałowi środków publicznych. Charakterystyczną cechą przeglądu zakresu literatury jest rozpoznanie i wytyczenie zakresu dla badanego zjawiska. Definicja, na której opiera się niniejsza praca, została przedstawiona przez Colquhoun i współpracowników (2014, s. 1292, 1924) w tłumaczeniu zaczerpniętym z pracy *Metodyka przeglądu zakresu literatury (scoping review)* autorstwa M. Ćwiklickiego (2020) i brzmi „Scoping Review to forma syntezy wiedzy, która odpowiada na eksploracyjne pytanie badawcze w celu zmapowania głównych pojęć, rodzajów dowodu i luk badania dotyczących badanego obszaru poprzez systematyczne wyszukiwanie, selekcję i syntezę istniejącej wiedzy”.

W ramach tego przeglądu uwzględniono różne rodzaje publikacji, takie jak produkty innowacji społecznych zaczerpnięte ze stron inkubatorów innowacji społecznych, ze stron podmiotów projektujących i wdrażających innowacje oraz z bazy danych innowacji społecznych dostępnej pod adresem internetowym www.innowacjespoleczne.pl. W badaniu uwzględniono wszystkie typy innowacji społecznych, w tym nowe produkty, materiały edukacyjne, nowe procedury czy projekty usług. Inkubatory innowacji społecznych mają swoje obszary problemowe, w których się specjalizują – są wśród nich inkubatory poświęcone edukacji, rynkowi pracy, wspieraniu osób w późnej dorosłości, dostępności, włączeniu społecznemu i inne. Kryteria przyjęcia innowacji do próby były ukierunkowane na uchwycenie tych projektów,

które powstały w inkubatorach innowacji społecznych skupiających się na włączeniu społecznym. Innowacje z inkubatorów o innych obszarach problemowych, choć często również aspirujące do rozwiązywania problemów z zakresu wykluczenia, mogłyby wprowadzać zmienne niezwiązane bezpośrednio z tematem. To mogłoby zaburzyć spójność i precyzję wyników badania. Łącznie zgromadzono informacje o 128 innowacjach społecznych.

Wyniki wyszukiwania zostały zaimportowane do oprogramowania służącego prowadzeniu analiz jakościowych o nazwie Atlas.ti. Następnie przeprowadzono kodowanie materiału pod kątem poszukiwanych informacji: identyfikowany problem społeczny, proponowane rozwiązanie, odbiorcy innowacji, użytkownicy innowacji oraz zakładane rezultaty wdrożenia. Warto przy tym podkreślić, że zawsze kiedy mowa o odbiorcach – kodowana była grupa lub osoba doświadczająca wykluczenia społecznego lub nim zagrożona. Kiedy zaś mowa o użytkownikach – kodowano instytucję, grupę, podmiot, osobę etc., która ma wykorzystywać zaproponowane rozwiązanie w swojej codziennej pracy włączającej. Następnie zgromadzone kategorie zostały poddane ponownemu, wielokrotnemu kodowaniu w poszukiwaniu powtarzających się narracji na temat wykluczenia.

Rezultaty

W niniejszej sekcji przedstawione zostaną wyniki przeprowadzonego *scoping review*. Opis rozpocznie przedstawienie korpusu danych – zawarto tu informacje o zakresie badania, grupach odbiorców i użytkowników innowacji oraz poruszanych w nich problemach.

O analizowanych innowacjach społecznych

W próbie zgromadzono 128 projektów innowacji. Dotyczą one rozwiązywania problemów z różnorodnych obszarów problemowych – wiele z nich poświęconych jest wspieraniu osób starszych borykających się z problemem izolacji społecznej i ograniczonym dostępem do nowoczesnych technologii oraz usług. Istotna część innowacji poświęcona jest także osobom z niepełnosprawnościami – m.in. niesłyszącym, niewidomym czy z ograniczoną mobilnością. Tabela 1 przedstawia pełen korpus, w podziale na grupy wskazane w nich jako wykluczone.

Tabela 1. Osoby wskazane jako odbiorcy innowacji społecznych – podmioty doświadczające wykluczenia społecznego lub nim zagrożone

Grupa	Liczba wystąpień
Osoby w późnej dorosłości	20
Dzieci i młodzież	16
Osoby z niepełnosprawnościami sensorycznymi	12
Osoby z niepełnosprawnością ruchową	11
Osoby z niepełnosprawnością intelektualną	8
Osoby neuroróżnorodne	8
Osoby o szczególnych potrzebach	7
Osoby w kryzysie bezdomności	7
Migranci, w tym uchodźcy	10
Osoby chorujące	5
Osoby LGBTQ+	3
Rodziny osób ze szczególnymi potrzebami	3
Rodziny osób z niepełnosprawnością	3
Rodziny adopcyjne	3
Osoby bezrobotne	2
Osoby z niepełnosprawnościami różnego typu	3
Rodziny osób z niepełnosprawnością różnego typu	3
Osoby ubogie	2
Osoby z problemami zdrowia psychicznego	1
Osoby doświadczające przemocy	1

Źródło: opracowanie własne.

Wykluczenie społeczne często opisywane jest przez innowatorów jako proces, w którym jednostki lub grupy tracą swoje więzi z szerszą społecznością. W tym kontekście innowacje społeczne są przez nich postrzegane jako narzędzia, które mają na celu odbudowę tych więzi poprzez tworzenie nowych przestrzeni do interakcji społecznych oraz wzmacnianie istniejących relacji. Drugi wątek, który wyłonił się z analizy, dotyczy wykluczenia jako zmiany statusu społecznego. Wykluczenie w tym kontekście oznacza dla innowatorów deprecjację pozycji jednostki lub grupy w hierarchii społecznej, co często wiąże się z ograniczonym dostępem do zasobów i możliwości rozwoju. Innowacje społeczne adresują ten problem poprzez wprowadzanie programów edukacyjnych, inicjatyw mających docelowo zwiększyć zatrudnienie konkretnej grupy oraz projektów mających na celu wzmacnianie kompetencji zawodowych i społecznych wykluczonych grup. Takie działania mogą przyczyniać się do poprawy statusu społecznego poprzez zwiększenie ich zdolności do samodzielnego

funkcjonowania i uczestnictwa w życiu gospodarczym. Trzeci – ostatni z odnalezionych wątków – koncentruje się na wykluczeniu jako marginalizacji, gdzie jednostki lub grupy są systematycznie odrzucane lub pomijane przez dominujące struktury społeczne. Innowacje społeczne w tym kontekście działają na rzecz włączenia osób marginalizowanych poprzez promowanie polityki inkluzywnej, rozwój programów skierowanych do mniejszości oraz tworzenie platform, które umożliwiają marginalizowanym grupom wyrażenie swoich potrzeb i aspiracji. Dzięki temu innowacje społeczne pomagają w zwalczaniu barier strukturalnych, które utrudniają części społeczeństwa równoprawne uczestniczenie w ważnych dla siebie obszarach.

Wykluczenie społeczne jako zatracanie więzi społecznych

Jednym z podejmowanych przez innowatorów społecznych sposobów opowiadania o wykluczeniu społecznym jest tłumaczenie go w kontekście utraty, zaniku lub braku możliwości budowania więzi społecznych. Wykluczenie w tym kontekście oznacza więc sytuację, w której osoby lub grupy są odcięte od podstawowych relacji społecznych i sieci wsparcia, co prowadzi je do marginalizacji lub pogłębiającej się izolacji. Innowacje wspierające ten dyskurs odpowiadają na problemy wywoływane brakiem lub małą ilością więzi społecznych. Najliczniejszymi odbiorcami innowacji nawiązujących do tego problemu są osoby z niepełnosprawnościami i osoby w późnej dorosłości, często też dzieci i młodzież – szczególnie ta korzystająca z placówek opiekuńczych lub z doświadczeniem adopcji.

W poniższej tabeli przedstawiono przykłady innowacji społecznych, które koncentrują się na przeciwdziałaniu wykluczeniu poprzez odbudowę więzi społecznych.

Tabela 2. Innowacje społeczne opowiadające o wykluczeniu społecznym w kontekście więzi społecznych

Nazwa innowacji	Opis problemu	Opis rozwiązania	Grupa docelowa
Rodzinne autonomie samodzielności	wyższy poziom parentalizacji osób zależnych, w spektrum autyzmu, z niepełnosprawnościami w rodzinach	scenariusz warsztatów aktywizujących, broszura o samodzielności i zestaw wskazówek dla rodziców	rodzice i opiekunowie osób w spektrum autyzmu lub/i z niepełnosprawnościami

cd. tabeli 2

Nazwa innowacji	Opis problemu	Opis rozwiązania	Grupa docelowa
Album potrzeb	niewystarczająca rola piktogramów jako narzędzia wspierającego komunikację osób starszych z chorobami neurodegeneracyjnymi	zbiór czytelnych fotografii obrazujących czynności, przedmioty, potrzeby, umożliwiających komunikację	seniorzy i seniorki z chorobami neurodegeneracyjnymi
Konsensualne rozmówki	mniejsza możliwość obserwacji wzorców relacji, bliskości i miłości doświadczana przez młodzież w placówkach wsparcia dziennego	zestaw narzędzi wspierających ćwiczenie umiejętności rozpoznawania własnych granic i emocji	osoby w wieku 10–15 lat korzystające z placówek wsparcia dziennego
Dbam o dobro dziecka – seksualność jest ważna	niski dostęp do wzorców relacji romantycznych i seksualnych wśród dzieci w pieczy zastępczej	program edukacyjno-profilaktyczny z zakresu zagadnień seksuologicznych, w tym profilaktyki wykorzystania seksualnego	rodziny zastępcze, wychowawcy placówek opiekuńczych
Zooterapia w DPS	osamotnienie i uboga oferta aktywności doświadczane przez mieszkańców domów pomocy społecznej (DPS)	model pracy z wolontariuszami i osobami w późnej dorosłości opisujący proces wspieranej adopcji zwierzęcia	mieszkańcy DPS
Zadbajmy o siebie (program dla rodziców adopcyjnych)	wysoka ekspozycja na stresory związane z wychowaniem dzieci u rodziców adopcyjnych	program wsparcia kompetencji samoregulacji emocji rodziców adopcyjnych – warsztaty, karty pracy, instrukcje	ośrodki adopcyjne, organizacje wspierające rodziny adopcyjne
Klub dyskusyjny dla dorosłych użytkowników AAC	ograniczone uczestniczenie w życiu społecznym oraz nawiązanie relacji osób korzystających z AAC	metoda organizowania spotkań dyskusyjnych online i offline z zachowaniem zasad kontaktu przy użyciu alternatywnych i wspomagających form komunikacji	placówki, instytucje i organizacje, które działają na rzecz osób z niepełnosprawnością ruchową oraz na rzecz osób ze złożonymi potrzebami komunikacyjnymi
Warsztaty kulinarne dla osób w depresji i ich bliskich	bliscy osób w depresji nie rozumieją stanu osoby chorej lub nie potrafią mówić o chorobie	metoda warsztatów, których założeniem jest wspólne gotowanie	instytucje, które na co dzień oferują wsparcie dla osób w kryzysie psychicznym z depresją

Nazwa innowacji	Opis problemu	Opis rozwiązania	Grupa docelowa
Bez presji z depresji	trudności w powrocie do funkcjonowania społecznego po dłuższej nieobecności w grupie rówieśniczej spowodowanej chorobą psychiczną	podręczniki i karty pracy dla dzieci i młodzieży	dzieci i młodzież z doświadczeniem choroby psychicznej i długotrwałą nieobecnością w szkole
Komiks życiowy	braki w ofercie narzędzi terapeutycznych przeznaczonych do pracy nad emocjami z dziećmi wychowującymi się w placówkach opiekuńczo-wychowawczych oraz rodzinnych domach dziecka	karciana gra terapeutyczna dla wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych	wychowankowie placówek opiekuńczo-wychowawczych typu rodzinnego i instytucjonalnego oraz rodzinnych domów dziecka

Źródło: opracowanie własne.

Innowatorzy podejmują w tych innowacjach między innymi problem braku możliwości nawiązania i utrzymania równorzędnych relacji z rówieśnikami. Wskazują przy tym, że dzieci i młodzież, które nie mają okazji do nawiązywania takich relacji, często doświadczają osamotnienia, niskiej samooceny i braku poczucia przynależności do grupy. Wynika to z różnych czynników, m.in. niepełnosprawności, specyficznych potrzeb edukacyjnych, czy trudnej sytuacji rodzinnej. Innym tego przejawem pojawiającym się w innowacjach jest nadmierne uzależnienie od dorosłych, co ogranicza możliwości rozwijania niezależności i budowania równorzędnych relacji.

Oslabienie więzi odnosi się w narracjach innowatorów również do barier komunikacyjnych, np. językowych, które opisywane są jako przeszkoda w nawiązywaniu i utrzymywaniu relacji społecznych. Dotyczy to osób starszych z chorobami neurodegeneracyjnymi, dzieci z doświadczeniem migracyjnym, czy osób korzystających z alternatywnych i wspomagających metod komunikacji (AAC). Skutkuje doświadczeniem trudności w wyrażaniu swoich potrzeb, emocji i myśli. Innowatorzy wskazują przy tym na niewystarczającą rolę piktogramów i innych narzędzi wspierających komunikację.

W końcu – innowacje społeczne tego typu dotyczą również tego, jak doświadczanie różnych relacji wpływa na rozwój społeczny dzieci i młodzieży. Innowacje wpisujące się w ten nurt skupiają się na dzieciach i młodzieży w placówkach wsparcia dziennego oraz przebywających w instytucjach opiekuńczych. Innowatorzy podkreślają, że osoby z tych grup często mają ograniczone możliwości obserwowania

i naśladowania pozytywnych relacji bliskości i miłości, co prowadzić może z kolei do trudności w budowaniu własnych relacji w przyszłości – zarówno przyjacielskich, jak i trwałych relacji romantycznych.

Wykluczenie społeczne jako wynik posiadanego statusu społecznego

W kolejnej z podejmowanych przez innowatorów społecznych narracji o wykluczeniu społecznym problem ten jest tłumaczony w kontekście zmiany pozycji społecznej. Wykluczenie oznacza tu deprecjację pozycji jednostki lub grupy w hierarchii społecznej, co skutkować może trudnościami w uczestnictwie w życiu gospodarczym i społecznym.

Innowacje społeczne adresują ten problem poprzez działania mające na celu zwiększenie zdolności i kompetencji tych grup, które zdiagnozowano jako wykluczone. W tabeli 3 przedstawiono przykłady innowacji społecznych zaklasyfikowanych do tego typu.

Tabela 3. Innowacje społeczne opowiadające o wykluczeniu społecznym w kontekście pozycji społecznej

Nazwa innowacji	Opis problemu	Opis rozwiązania	Grupa docelowa
Dziewczyny rządzą	niższy poziom aktywności politycznej kobiet niż mężczyzn	gra towarzyska służąca wzmocnieniu kobiet w rolach liderek, wzmacniająca umiejętność dokonywania wyborów i zachęcająca do podejmowania działania w społeczności lokalnej	młodzież 12–18 lat, głównie kobiety
Bunja – Kraina możliwości	niskie zaangażowanie dzieci w procesy miastotwórcze	gra placemakingowa, ułatwiająca planowanie i wdrażanie prostych interwencji w przestrzeń miejską przez dzieci	dzieci i młodzież 10–15 lat
Karty troski	wysoki poziom wypalenia wśród aktywistów i działaczy społecznych	zestaw kart do refleksji indywidualnej i grupowej, podstawa do rozmowy i zdobycia wiedzy o wypaleniu aktywistycznym	osoby zaangażowane bezpośrednio lub pośrednio w dostarczanie pomocy osobom w kryzysach

Nazwa innowacji	Opis problemu	Opis rozwiązania	Grupa docelowa
Klub Świadomej Młodzieży	dysproporcja oferty zajęć wzmacniających pasje i potencjał osób w spektrum autyzmu i z niepełnosprawnościami w małych i średnich miastach w porównaniu do dużych miast	opis modelowego cyklu dziesięciu spotkań, sposobów rekrutacji uczestników, wytyczne dla moderatorów, wskazówki w zakresie zasad działania, misji, wizji, etc.	młodzież z niepełnosprawnościami, szczególnie w spektrum autyzmu, ADHD
Mój własny kąt	niska indywidualizacja wystroju wnętrz pokoiów zamieszkiwanych przez mieszkańców DPS	opis modelu wolontariatu pracowniczego polegającego na aranżacji wnętrz pokoiów w DPS i dopasowywania ich do potrzeb i preferencji konkretnych mieszkańców	mieszkańcy DPS
Zin współtworzony przez osoby przebywające w ośrodku dla cudzoziemców	niepewność, tymczasowość i oczekiwanie na decyzje urzędowe uchodźców	zbiór pierwszoosobowych świadectw i historii osób przebywających w ośrodkach dla uchodźców	organizacje wspierające osoby z doświadczeniem uchodźstwa
Szlakiem ludzi bezdomnych	trudności utrzymania higieny osobistej przez osoby w kryzysie bezdomności	model Mobilnego Punktu Higienicznego w postaci przyczepy kempingowej	gminy miejskie, miejsko-wiejskie i wiejskie
OSA i ECO PUZZLE	niewystarczająca oferta usług wspierających aktywność zawodową, społeczną dla rodzin z dorosłą osobą z autyzmem	program wsparcia dla rodzin, w których są dorosłe osoby ze spektrum autyzmu:	rodziny z dorosłymi osobami z autyzmem
Merkury – symulator kiosków samoobsługowych	niski udział seniorów w korzystaniu z nowych technologii i urządzeń	platforma umożliwiająca dostęp do symulatorów urządzeń samoobsługowych funkcjonujących w przestrzeni publicznej, np. bankomatów	seniorzy
Dostępny wniosek dla g/Głuchych	trudność w wypełnieniu dokumentu urzędowego, w tym wniosku o zabezpieczenie tłumacza PJM doświadczana przez osoby g/Głuche	Trzy wzory dokumentów urzędowych będących wnioskami o zapewnienie dostępności w określonym obszarze usług publicznych	osoby ze społeczności Głuchych

Źródło: opracowanie własne.

Najczęściej wskazywanymi przez innowatorów nierównościami zdają się być te wynikające z czyjeś stanu zdrowia lub niepełnosprawności. Innowacje społeczne dotyczą często poprawy komunikacji lub dostosowań przestrzeni życiowej wykluczonych grup. Dość często innowatorzy opisując sytuację osób w późnej dorosłości piszą o ich pozycji społecznej w kontekście jej zmiany – np. w wyniku opuszczenia rynku pracy. Podejmują także temat nierówności manifestujących się niższym poziomem aktywności politycznej kobiet, czy – to inny przykład – ograniczonym dostępem seniorów do nowoczesnych technologii. Innowacje skierowane do tych grup to często gry i podobne narzędzia mające na celu edukację, ale w formie odbiegającej od szkolnych skojarzeń i resentymentów.

Wykluczenie społeczne jako wynik marginalizacji

Innowatorzy społeczni wykorzystują również pojęcie marginalizacji jako argument w analizie i opisie zjawiska wykluczenia społecznego. Odnoszą ją do procesu, w którym jednostki lub grupy są systematycznie pozbawiane dostępu do zasobów, kapitału społecznego, ekonomicznego lub kulturowego, co skutkuje ich wyłączeniem z pełnego uczestnictwa w życiu społecznym. Innowacje, które aspirują do rozwiązywania tych problemów, stawiają sobie za cel raczej zmianę kompetencji i postaw nie samych osób wykluczonych, a raczej ogółu otoczenia społecznego lub wybranych jego grup – np. personelu medycznego, nauczycieli, tłumaczy polskiego języka migowego (PJM), etc. Poniżej znajduje się lista przykładowych innowacji wpisujących się w narrację o wykluczeniu jako marginalizacji.

Tabela 4. Innowacje społeczne opowiadające o wykluczeniu społecznym w kontekście marginalizacji

Nazwa innowacji	Opis problemu	Opis rozwiązania	Grupa docelowa
Standardy szkoleniowe dla personelu medycznego z tematu transpłciowości i niebinarności	niski poziom przygotowania lekarzy pierwszego kontaktu do pracy z osobami transpłciowymi i niebinarnymi	model szkolenia kadry medycznej oraz propozycja standardów możliwych do wdrożenia w instytucjach ochrony zdrowia	osoby transpłciowe i niebinarne

Nazwa innowacji	Opis problemu	Opis rozwiązania	Grupa docelowa
Tłumacz PJM w procesie terapii pacjenta Głuchego	niski poziom kompetencji tłumaczy PJM z zakresu tłumaczeń dotyczących zdrowia psychicznego	komplet materiałów dla tłumaczy PJM, dla specjalistów zdrowia psychicznego oraz dla osób Głuchych – obejmuje m.in zasady pracy podczas tłumaczenia terapii, potencjalne trudne sytuacje, sposoby radzenia sobie w sytuacji trudnej, zachowanie dystansu i bezstronności, jak dbać o swój komfort psychiczny	osoby z uszkodzonym słuchem
Wyprawka edukacyjna dla uczniów z ZT	wysoki poziom stygmatyzacji osób z Zespołem Tourette'a cierpiących na tiki	gra edukacyjna na temat zaburzeń tikowych i scenariusze lekcji pracy do pracy z grą	nauczyciele i rodzice
Taksówka dla wózka	niewystarczająca umiejętność taksówkarzy związana ze składaniem i przewożeniem wózków inwalidzkich	instruktaż graficzny i filmowy pokazujący sposób składania najpopularniejszych modeli wózków	osoby poruszające się na wózku – dysponenci materiałów dla taksówkarzy
Przecieramy szlaki: diagnoza młodych dorosłych z FASD	brak wytycznych do diagnozy dorosłych osób z alkoholowym zespołem płodowym	zalecenia do interdyscyplinarnej diagnozy FASD dla młodych dorosłych	zespoły wykonujące diagnozy w kierunku FASD u dzieci
Standardy szkoleniowe dla pracowników Urzędów Stanu Cywilnego z tematu transpłciowości i niebinarności	brak zaleceń i wymiany praktyk pomiędzy urzędami w zakresie procesu zmiany imienia i nazwiska dla osób transpłciowych	informator z rekomendacjami dla pracowników Urzędów Stanu Cywilnego z zakresu pracy z osobami transpłciowymi i niebinarnymi oraz materiały warsztatowe dla tej grupy	pracownicy Urzędów Stanu Cywilnego
Wortal informacyjny dedykowany Afgańczykom przebywającym w Polsce	niedoinformowanie o przysługujących prawach wśród uchodźców z Afganistanu	wortal zawierający pakiet praktycznych informacji wytłumaczony z uwzględnieniem kontekstu kulturowego	uchodźcy z Afganistanu

cd. tabeli 4

Nazwa innowacji	Opis problemu	Opis rozwiązania	Grupa docelowa
Przygotowanie przenośnych, modularnych łazienek dla osób ubogich	brak dostępu do indywidualnych łazienek w niektórych budynkach zamieszkałych przez osoby/rodziny o niskim statusie materialnym	projekt łazienki przenośnej, nie wymagającej specjalnych przyłączy	osoby/rodziny ubogie – wykluczone z powodu ubóstwa
In_Health	obcokrajowcy często pozostają wykluczeni z możliwości korzystania z usług lekarzy pierwszego kontaktu	przewodnik w języku angielskim i ukraińskim po publicznej służbie zdrowia w Polsce	rodziny zamieszkujące w Polsce i objęte możliwością korzystania z usług medycznych, ale nie posługujące się językiem polskim
Marina Pai	niedostosowanie infrastruktury marin do potrzeb marynarzy w wieku 65	formularz autodiagnozy, wytyczne dla zarządców w zakresie obsługi osób ze specjalnymi potrzebami, materiał edukacyjno-informacyjny o poszczególnych rodzajach niepełnosprawności i osób starszych o ograniczonej mobilności w kontekście ich potrzeb przy korzystaniu z marin	użytkownicy marin śródlądowych i morskich w wieku 65+ oraz z niepełnosprawnościami
„Puzzle's Ramp”	utrudniona dostępność architektoniczna lub transportowa domów mieszkalnych, instytucji publicznych, lokalnych podmiotów, sklepów i innych budynków	zestaw uniwersalnego typoszeregu klocków/puzzli, w postaci gumowych kształtowników, z których można zbudować gładki podjazd tymczasowy	osoby z niepełnosprawnością narządu ruchu (np. poruszające się na wózkach inwalidzkich), osoby poruszające się z wózkiem dziecięcym

Źródło: opracowanie własne.

Innowatorzy podkreślają, że marginalizacja to nie tylko kwestia indywidualnych postaw, ale również – co bardziej przyziemne – brak odpowiedniej infrastruktury lub dostępności architektonicznej kluczowych obiektów. Wskazują na konieczność przekształcenia otoczenia fizycznego w sposób, który zapewni inkluzywność i równe szanse dla wszystkich członków społeczeństwa. Argumentują, że takie zmiany nie tylko ułatwiają codzienne życie osobom z ograniczoną mobilnością, ale również promują ich niezależność i aktywne uczestnictwo w życiu społecznym. Przykładem takiej innowacji jest „Puzzle’s Ramp” – propozycja tymczasowych podjazdów w postaci modułowych ramp, które można szybko i łatwo zmontować, aby umożliwić dostęp

do budynków osobom na wózkach inwalidzkich. Podobnie inicjatywa „Taksówka dla wózka” składa się z materiałów instruktażowych wideo skierowanych do taksówkaczy – materiały te mają na celu wyposażenie kierowców w umiejętność przewozu i składania wózków inwalidzkich.

Podsumowanie

Z przeglądu projektów innowacji społecznych wykreowanych w inkubatorach poświęconych włączeniu społecznemu wynika, że innowatorzy interpretują wykluczenie społeczne na przynajmniej trzy sposoby: jako marginalizację, jako odzwierciedlenie pozycji określonych grup w strukturze społecznej oraz jako przejaw posiadanych więzi społecznych. Te różne metody opowieści zdają się być potrzebne, ponieważ stanowią różne punkty wyjścia do konkretnych rozwiązań. Nie są jakkolwiek zaskakujące. Wykluczenie społeczne stało się bowiem chwytliwą frazą, jest często obecne w mediach i wystąpieniach polityków, wykorzystywane w różnych kontekstach – od kampanii wyborczych po programy telewizyjne. Warto również zauważyć, że prezentowana tu analiza obejmuje projekty sfinansowane z grantów o określonych wymaganiach – przyjmowana przez wnioskodawców narracja może być podejmowana w celu dopasowania się do tematyki konkursu grantowego. W toku dalszych losów grantu wpływa to w oczywisty sposób na kształt i kierunek wdrażanej innowacji.

Najbardziej zaskakujące przejawy wykluczenia wyłaniają się z projektów innowacji wdrażanych oddolnie i samorzecznico. Jako jednym z przykładów można się tu posłużyć projektami zgłaszanymi i realizowanymi przez osoby LGBTQ+ dla nich samych. Wśród nich znajduje się innowacja adresująca problem dyskryminacji transpłciowych kobiet ze względu na tembr głosu, czy też projekt mający na celu ułatwienie osobom transpłciowym i niebinarnym proces zmiany imienia i nazwiska. Oba te projekty odnoszą się do osobistej tożsamości i odpowiadają na potrzebę możliwości autentycznego jej wyrażania, co niewątpliwie związane jest z podstawowymi potrzebami. Właśnie ten podstawowy charakter potrzeb uznany został za zaskakujący.

Niniejszy artykuł zawiera dużo interesującego wglądu w świat innowacji społecznych, warto jednak pamiętać, że opiera się na przeglądzie dokumentów, co stanowi istotne ograniczenie. Dodatkowy obraz przyniosłoby zastosowanie narzędzi badawczych właściwych etnografii czy, ogólniej, badaniom jakościowym – jak np. pytanie samych odbiorców o zmiany w ich codziennym życiu wywołane konkretnymi innowacyjnymi interwencjami. Interesujące byłoby również zgłębienie perspektywy innowatorów na temat ich doświadczeń z implementacją nowatorskich rozwiązań. Pozwoliłoby to na głębsze zrozumienie realnego wpływu innowacyjnych inicjatyw na konkretne społeczności i pełniejsze uchwycenie dynamiki wytwarzania tych rozwiązań.

Bibliografia

- Ahmed, Z., Asghar, M.M., Malik, M.N., Nawaz, K. (2020). Moving Towards a Sustainable Environment: the Dynamic Linkage Between Natural Resources, Human Capital, Urbanization, Economic Growth, and Ecological Footprint in China. *Resources Policy*, 67, 101677.
- Anderson, L.M., Scrimshaw, S.C., Fullilove, M.T., Fielding, J.E., Task Force on Community Preventive Services. (2003). The Community Guide's Model for Linking the Social Environment to Health. *American Journal of Preventive Medicine*, 24(3), 12–20.
- Castel, R. (2003). *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Colquhoun, H.L., Levac, D., O'Brien, K.K., Straus, S., Tricco, A.C., Perrier, L., Moher, D. (2014). Scoping Reviews: Time for Clarity in Definition, Methods, and Reporting. *Journal of Clinical Epidemiology*, 67(12), 1291–1294.
- Ćwiklicki, M. (2020). Metodyka przeglądu zakresu literatury (scoping review). W: A. Sopińska, A. Modliński (red.), *Współczesne zarządzanie – koncepcje i wyzwania*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH, 53–68.
- Jacobi von, N., Edmiston, D., Ziegler, R. (2017). Tackling Marginalisation through Social Innovation? Examining the EU Social Innovation Policy Agenda from a Capabilities Perspective. *Journal of Human Development and Capabilities*, 18(2), 148–162.
- Levitas, R. (2005). *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. London: Springer.
- Murray, R., Caulier-Grice, J., Mulgan, G. (2010). *The Open Book of Social Innovation*, vol. 24. London: Nesta.
- Officer, A., Groce, N.E. (2009). Key Concepts in Disability. *The Lancet*, 374(9704), 1795–1796.
- Paugam, S. (1996). Poverty and Social Disqualification: A Comparative Analysis of Cumulative Social Disadvantage in Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(4), 287–303.
- Peters, M.D., Godfrey, C., McInerney, P., Khalil, H., Larsen, P., Marnie, C., Munn, Z. (2022). Best Practice Guidance and Reporting Items for the Development of Scoping Review Protocols. *JBI Evidence Synthesis*, 20(4), 953–968.
- Silver, H. (1995). Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Exclusion. W: G. Rogers, Ch. Gore, J.B. Figueiredo (eds.), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies, 57–80.
- Speak, S., Kumar, A. (2021). Cities and the Dilemmas of Diversity. W: *Sustainable Development Goals and Indian Cities*. India: Routledge, 104–118.
- Żukowski, M. (2010). Unijna strategia integracji społecznej. *Polityka Społeczna*, 9, 2–7.

Abstract

Diverse Perspectives on Social Inclusion: Results of a Scoping Review of Polish Social Innovations

Economic development, despite its numerous benefits, also leads to the emergence of new forms of social marginalisation and new needs in the area of inclusion. In response to the need to update knowledge on what is socially perceived as exclusion, this article presents a scoping review aimed at examining how social innovators, operating within the Social Innovation Incubators funded by the European Social Fund, discuss social inclusion and exclusion. The review expands the debate on the definition of these phenomena and disseminates knowledge on how social innovations contribute to building a more inclusive society. The study's findings indicate three main types of narratives regarding social inclusion: innovators perceive it in the context of the marginalisation of specific groups, the relationships resulting from their social position, and through the prism of social ties. Innovators also recognize the existence of groups and forms of exclusion that often remain unnoticed or underappreciated in strategic government documents and academic works, highlighting the need for a broader approach and identification of issues requiring intervention.

Keywords: social inclusion, social innovations, scoping review, marginalisation, social exclusion

Alicja Koperska

Doktor nauk społecznych w dyscyplinie nauki o zarządzaniu i jakości, asystent w Katedrze Pracy i Polityki Społecznej Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu. Zainteresowania naukowe autorki dotyczą włączenia społecznego i neuroróżnorodności w pracy.

e-mail: alicja.koperska@ue.poznan.pl

ORCID: 0000-0003-2075-7732

